

UOT-811.11-112

Səhifə: 134-138

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.134>

İlhamə Xanəliyeva
Odlar Yurdu Universiteti

BƏDİİ MƏTN ANLAYIŞI VƏ ONUN SPESİFİK ÖZƏLLİKLƏRİ

XÜLASƏ

Dildəki çoxmənalı sözlər ilk növbədə məcazi mənalı sözlərdir. Bu tip dil vahidlərinin ilkin mənası həqiqi məna daşsa da, sonrakı mənalara məcazi anlam kəsb edir. Məcəzi mənalı leksik vahidlərin funksionallaşdığı məkan isə əsasən bədii mətnlərdir. Bədii mətnlər çoxmənalı sözlər üçün ən münbit məkandır. Bədii mətnlərdə reallaşan çoxmənalı sözlər bədii üslubun bütün tələblərinə cavab verməklə yanaşı müəyyən ekstralingvistik amillər də daşıyırlar. Bədii mətnin yaradıcısı, yazarı mövzu ilə bağlı məcazlardan istifadə etməklə bərabər mətnin mənsub olduğu xalqın mədəniyyətini də mətndə əks etdirirlər. Bu baxımdan bədii mətn müəllifin məntiqi və emosional-obrazlı təfəkkürünün məhsulu kimi meydana çıxır.

Məqalədə bədii mətnlər və onların spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. Bu tipli mətnlərin yaradılmasında çoxmənalı sözlərin-məcəzaların nə dərəcədə inkişafı da önə çəkilmişdir.

Açar sözlər: çoxmənalı sözlər, məcazlar, mətn, bədii, obrazlıq.

Giriş: Dilçilik elmində mətnlərin tədqiqinə maraq XX əsrin sonlarından daha da artmağa başladı. Mətnə hazır məhsul kimi, təfəkkür prosesinin nəticəsi kimi baxılması məhz keçən əsrin sonlarından intensivləşməyə başladı. Əslində mətn yalnız leksik vahidlərin, cümlələrin cəmi deyil. Linqvistik, psixoloji və məntiqi amillər mətnin tamlığını şərtləndirən amillərdir. Mətn bir növ informasiya bazasıdır. Ətraf aləmdəki informasiya dilimizdə məhz mətn şəklində reallaşır. Mətn özü də informasiyadan asılı olaraq dəyişkənliyə uğraya bilər. Mətnəki informasiya koqnitiv informasiyadır “Koqnitiv informasiya –insanın fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında bilikdir” [5,s.15].

Mətnlər müxtəlif üslublarda yazılır. Üslublara görə də diferensiallaşır: bədii mətn, elmi mətn, publisist mətn, işgüzar mətn və s. Mövzumuz bədii mətnlər və orada çoxmənalılığın funksionallaşması olduğu üçün birbaşa bədii mətnlərin xüsusiyyətlərindən bəhs etmək istərdik. Ədəbi dil müxtəlif funksional üslublar sistemidir. Funksional üslublar dilin struktur-funksional variantları, diferensial dil növləri, dilin əsas funksiyalarına uyğun olaraq müəyyən edilmiş insan fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinə xidmət edən stilistik baxımdan oxşar sözlərdən ibarət linqvistik altsistemləri, söz formaları və sintaktik modellərdir. “Ədəbi dilin funksional üslublar sistemində məişət danışıq (gündəlik danışıq), elmi, işgüzar və bədii-belletristik üslubların konturları aydın şəkildə özünü göstərir” [11,s.12].

Bədii mətnlər istər nəsr, istərsə də şeir dili sözlərin bilavasitə subyekt-məntiqi mənalarda üstünlük təşkil etdiyi adi gündəlik danışıqdan və elmi yazıdan fərqlənir. Bədii mətnləri digər mətn növlərindən fərqləndirən əsas cəhət məhz məcazların bu tip mətnlərdə çox olmasıdır. Çoxmənalılığın reallaşdığı mətnlər bədii mətnlərdir. Bədii mətnlər isə funksional üslublardan bədii üslubda reallaşır. Bədii üsüb haqqında Ə. Dəmirçizadə yazır: “Bədii üslubun spesifik əlamətlərindən biri də məcaz, təşbeh kimi ifadəlilik vasitələri sisteminin olmasıdır” [1,s.33].

Bədii mətnlərə nəzərən tədqiqatlarda A. Ələkbərova bədii mətnlərə aid xüsusiyyətlərə bunları aid edir: mətnyaradıcı kateqoriya-bütövlük, bağlılıq, bitkinlik, absolyut antroposentriklik, sosiolojilik, dialojilik, müfəssəllik və ardıcılıq, statiklik və dinamiklik, gərginlik, estetiklik, obrazlılıq, interpretasiyalıq göstərilir [2,s.225]. Gördüyümüz kimi, mətnlərin əsas əlamətlərindən biri də obrazlılıqdır ki, bu bədii mətnlərin əsasını, özəyini təşkil edir.

Çoxmənalı sözlər məcazi mənalı söz olub emosionallığı və ekspressivliyi özündə hifz edir. Hələ vaxtilə rus dilçisi A.A.Potebnya yazırdı: “Məcəzilik dilin əbədi xassəsidir” [12,s.56]. Çoxmənalı sözlərin bədii mətnlərdəki rolu xalqın mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin reallaşmasını

özündə cəmləşdirən önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Çoxmənalı sözlər şüurun mifik qatından qidalanır. Mətnə işlənən çoxmənalı sözlər aid olduğu dil daşıyıcılarının milli-mədəni dəyərlərinin göstəricisidir. Emosiyaların ifadəsində də müəyyən mədəni-millî özünəməxsusluq özünü göstərir. Bütün bunlar mətn daxilində reallaşır. “....bədi mətnə emosiyaların ifadəsinin üzə çıxması bir neçə əsr ərzində yalnız nəsillər arasında mədəni əhəmiyyətli qeydləri vermir, həm də daha vacib, dil daşıyıcılarının mədəni özünüifadəsinin formalaşmasına xidmət edir. Belə ki, məsələn, müxtəlif mədəni dillərdə rəng simptomlarının təsvirində insana malik müəyyən universal obrazlara (modellərə) əsaslanırlar ki, onlar yerli, spesifik realiyalarla əlaqədardır ki, hər bir xalq üçün tipikdir” [3,s.194].

Bədi həqiqətlər bədi mətnlərdə reallaşır. Təbii ki, bədi həqiqət əsl reallıqdan fərqlənir. Bədi həqiqət məhz məcazlar vasitəsilə oxucuya və dinləyiciyə çatdırılır. Lakin bədi həqiqətin mətn içərisində reallaşmasında yalnız məcazlar yox, ritm, melodiya və obrazlılıq da rol oynayır. Bu haqda N. Məmmədli yazır: “....bədi həqiqəti adi həqiqətdən fərqləndirmək lazımdır; bədi həqiqət mətnə sintaktik əlvanlıq –emosionallıq, obrazlılıq, ritm, melodiya, ahəngdarlıq, dinamizm, gözəllik gətirir. Mətni təşkil edən bədi informasiyalı cümlələr adi danışq cümlələrindən fərqli, orijinal biçimdə olur. Burada mürəkkəb sintaktik bütövlərin üslubi-poetik rolunu, mikromətnin təqdimmə ustalığı da qeyd edilməlidir” [4,s.5].

Bədi mətnlər nə qədər obrazlılıqla zəngin olsalar da, onlar ilk növbədə bədi təfəkkürün məhsuludurlar. Bədi mətnlər bir forma olub düşüncə prosesini göstərir.

Bədi ədəbiyyat dilinin bir sıra funksional üslublara daxil edilməsi hələ də mübahisəlidir, bu isə terminologiyada bütövlüyü qorumaq üçün bədi üslub adlandırılır.

Dilçilik ədəbiyyatında ədəbiyyat üslubu ilə bədi üslub bəzi hallarda eyniləşdirilir, bəzi hallarda isə fərqli xüsusiyyətləri göstərilir.

Əksər tədqiqatçılar: V.Q.Admoni, V.V.Vinoqradoy, Q.O. Vinokur, İ.R.Qalperin, A.N. Qvozdev, B.N. Golovin, A.I. Yefimov, R.G. Piotrovski, E. Riesel, T.P. Silman və başqaları bədi ədəbiyyat üslubunu digər funksional üslublarla bir sıraya qoyur.

Digər tədqiqatçılar -R.A. Budaqov, T.Q. Vinokur, N.A. Kojevnikova, Y.M. Lotman və b. bu silsiləyə “bədi ədəbiyyat dilini” daxil etmirlər, çünki işgüzar, elmi, danışq və publisistik üslublardan fərqli olaraq, bədi ədəbiyyat dil üslubi cəhətdən oxşar hadisələr sistemini ifadə etmir və hər hansı üslubi kənarlaşmadan əsaslı şəkildə məhrumdur.

Bununla belə, müasir ədəbi dillərin istənilən üslubu təcridən məhrumdur. Məsələn, bədi və publisistik üslubda, məsələn, dil vahidlərinin təşkili üçün bir çox ümumi struktur elementlər və üsullar mövcuddur. Bundan başqa, hər bir üslubda xüsusi struktur elementləri və dil vahidlərindən istifadənin xüsusi texnikası ilə yanaşı, ümumi üslublararası dil vahidləri də mövcuddur. Əgər bu mövcud olmasaydı əks halda, dil sistemindəki alt sistemləri - üslubları müəyyən etmək mümkün olmazdı.

Bədi üslub dilin digər funksional üslubları arasında estetik (poetik) funksiyası ilə seçilir. Yazıçı və şairlər reallıq hadisələrini və obyektlərini obrazların konkret hissi formalarında təsvir edir. Bədi mətnlər bədi üslubda işlənərək şüurun idrak-ümumiləşdirici işi ilə seçilir və reallıq hadisələrini və obyektlərini anlayışların abstrakt formalarında təmsil edir.

Məhz estetik, poetik, bədi funksiya bədi üslubu digər üslublarla müqayisə etməyə, bədi əsərdə şifahi obrazları – bədi mətnin əsas kateqoriyalarını vurğulamağa imkan verir. Bədi yaradıcılıq “incəsənətin reallıqda gerçək olaraq üzə çıxardığı ikinci, obrazlı reallığın təcəssümüdür” [6, s.,148].

Bədi əsərin obrazlı sistemi bir çox alimlər tərəfindən rəssamın obrazlar şəklində dünyanı dərk etməsi ilə müqayisə edilir. V.G. Belinski yazır: “Sənətin konkret forması rəssamın reallıq haqqında konkret həssas formada təcəssümüdür” və bu, V.G. Belinskinin bir sitatı ilə təsvir edilmişdir: “Şair mücərrəd fikirlərə dözmür: yaradanda obrazlarla düşünür” [7,s.765]. Şifahi-bədi obraz və nitqdə obrazlılığa meyil – fərqli hadisələrdir, hərçənd ki, dil və nitqdə obrazlılığa meyillər ilə şifahi və bədi obrazlar (məcazi mənalar və sözlərin istifadəsi) arasında əlaqə mövcuddur [8,s.67].

Qədim zamanlardan bəri bədii təfəkkürün xüsusiyyətlərindən yazmışlar. Bu da obrazlı və “qeyri-məcəzi” xarakterli dil vahidlərinin ziddiyyətinə səbəb olur.

Müasir dilçilər və ədəbiyyatşünaslar bədii əsər kontekstində əlavə, obrazlı, ekspressiv-emosional mənə kəsb edən “dilə qeyri-obrazlı vasitələri” ifadəsi dedikdə nominativ-obyektiv mənə daşıyan sözləri nəzərdə tuturlar.

A.A. Potebnya, söz və obrazı eyniləşdirərək, sözü şeirin ən sadə forması hesab edirdi, yəni dilin bütün leksik vasitələrini obrazlı qəbul etmiş, onlardan bəziləri sözün tələffüzü və qavranılması anına qədər obrazlılığını saxlamış, digərləri isə sözdə təsvirin qarışması nəticəsində obrazlılığını itirmişdir. Buna görə də A.A. Potebnya üçün iki söz qrupu var idi: obrazsız və obrazlı [12,s.201].

Obrazlılıq baxımından dixotomiya deyil, obrazlı - qeyri-məcəzi, lakin üç növ dil elementi fərqləndirilməlidir: 1) dildə obyektiv olaraq mövcud olan obrazlı vasitələr: yazıçıların öz əsərlərində həvəslə istifadə etdikləri leksik, semantik, frazeoloji poetika, troplar, fiqurlar; 2) ümumi istifadədə neytral olan, bədii əsərin mətnində obrazlılaşan linqvistik elementlər; 3) müxtəlif linqvistik elementlər, həm ümumi istifadədə, həm də bədii əsərin mətnində obrazlılıq baxımından neytral sözlər [9,s.34].

Bu da ondan irəli gəlir ki, söz sənətkarı təkcə fərdi və ya çox işlədilmiş emosional-obrazlı vasitələrin köməyi ilə oxucuya təsir göstərmir, həm də məntiqi anlayışlardan istifadə edərək ona müəyyən məlumatları çatdırır: «Дом стоял на опушке леса» / “Ev meşənin kənarında idi”; «Скоро рассвет» / “Dan yeri ağarır”, «До революции в селе было пять грамотных крестьян» / “İnqilabdan əvvəl kənddə beş savadlı kəndli var idi” və s. [10,s.27]. Nümunə: *Bir-iki tikə alıb, “iştahım yoxdu” deyib yatmaq istədi. Nə qədər etdisə, gözünə yuxu gəlmədi.* (Ə. Haqverdiyev “Bomba”, s. 21); Cümlədəki “gəlmək” feili çoxmənalıdır. Lakin ingilis dilinə tərcümədə “yuxusu gəlmək” “yatmağa qərar vermək” birləşməsi ilə əvəz olunur. *“Karbali Zal ate a little, but then pushed the bowl away and decided to go bed”* (A. Haqverdiyev “The bomb”).

Göstərilən hər üç növün linqvistik vahidlərinin poetik və nəsr mətnlərində istifadəsi bədii əsərlərdə mətnlərin üç tipini müəyyən etmişdir.

Bədii obraz yaratmaq üçün “qeyri-məcəzi” nitq elementlərindən istifadə dilin müxtəlif səviyyələrində mümkündür: fonetik, qrammatik, leksik.

Köklü dəyişmiş leksik vahidlər ədəbi mətnlər üçün xüsusilə xarakterikdir, çünki söz ali obraz-yaradıcı vahiddir. Poetik nitqdə, bədii təsvir sistemində “məna artımını” aşkar etməyə qadir olan aktiv potensial vahidlərdir.

Bədii mətndəki söz dilin leksik-semantik sistemində ona xas olan mənasını saxlayır, lakin “poetik dildə sözün bilavasitə mənaları” vasitəsilə mövzu, bədii konsepsiyanın ideyaları və yazıçının fərdi assosiasiyaları ilə müəyyən edilən son poetik mənalar hişz olunur.

Poetik mətnin təhlili sözün ümumi linqvistik mənaları ilə semantik artımlar, bədii əsərin mətnindəki kontekstual mənalar arasında əlaqələrin qurulmasını, eləcə də yazıçı və ya şairin sözün potensial obrazlılıq imkanlarını müəyyən etmə yollarını öyrənməyi nəzərdə tutur. Nümunə: “Əli əsdi, ya fikri dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan apardığı yerdə əlindən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi”. (Afaq Məsud “Sərçələr” s. 23); Her hands shook, or her concentration slipped. Whatever happened, she fell down again while carrying the teacups, and the cups broke. (A. Mesud *The Sparrows*, p.337). Azərbaycan dilindəki nümunədə “fikri dağılmaq, fincanın ağzı” birləşmələrindəki *dağılmaq* və *ağzı* sözləri çoxmənalıdır. Azərbaycan dilindəki mətnin ingilis dilinə tərcüməsinə nəzər saldıqda Azərbaycan dilində çoxmənalı olan sözlərin ingilis dilinə tərcümədə fərqli tərcüməsinin şahidi oluruq. Bu da təbiidir.

Bir dildə bədii mətn daxilində işlənmiş leksik vahid digər dilə tərcümədə öz linqvistik, lüğətdəki mənasını saxlasa da, müəyyən psixoloji və semantik assosiasiyalarla bağlı genişlənmiş poetik kontekstdə əlavə refleksiv mənə alır.

Bədii mətnin ondakı bədii üslubun spesifikliyini aşkar etmək üçün təhlili sözün bir hissəsinin obrazlı şəkildə dəyişdirilməsi üsullarını və yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir, çünki bədii yaradıcılıq - sözlərin qavrayışının məcaziləşməsindən ibarətdir. Bu baxımdan bədii nitqin qavranılması aspektinə yetirmək lazımdır. Oxucu, dinləyici bədii mətni hiss etməli, duymalı, bədii

mətni emosional və estetik cəhətdən dərk etməli, onun semantik və psixoloji assosiasiyalarını tutmaq, anlamaq, qəbul etmək üçün yazıçı ilə eyni hisslərə köklənməlidir.

Bu baxımdan bədii mətnlərdə çoxmənali sözlərin qavranılmasında, xüsusilə tərcümə prosesində müəyyən çətinliklər meydana çıxır ki, bu çətinlikləri biz bədii nümunələr əsasında təqdim etmək istərdik: O ki, qaldı Camalla mənim münasibətlərimə - burda heç bir dramatik inkişaf, dəyişmə, *xarakterin açılması* və bu kimi şeylər yox idi (Anar “Gürcü familyası”, s. 45); As for my relationship with Jamal, it doesn't have any dramatic development, changes, character revelation or the like. (Anar “A Georgian Surname”, s.155). *Xarakterin açılması* birləşməsindəki “açılmaq” leksik vahidi çoxmənali sözdür. İngilis dilinə “xarakterin aşkarlanması” kimi tərcümə olunmuşdur. Əslində hər iki dildəki bədii mətnə çoxmənali söz işlənib, lakin fərqli fonetik cildə.

Nəticə: Araşdırma nəticəsində onu demək istərdik ki, bədii mətn bədii üslubda reallaşır və onun əsas özəlliyi bədii təfəkkür süzgəcindən keçmiş fikirlərin mətn daxilində funksionallaşmasıdır. Mətnin bədii mətn adlanması üçün əsas amillərdən biri və yaxud da birincisi məhz çoxmənallılıqdır. Çoxmənallılıq bədii üslubun, bədii mətnlərin əsas göstəricisi sayılmaqla bərabər bədii mətnlərin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
2. Ələkbərova A. // Mətn dilçiliyi problemləri. –Bakı: Zərdabi nəşr, 2023, s.222-234
3. Hacıyeva N. Mətnin kommunikativ və pragmatik aspektləri. Bakı: Zərdabi nəşr, 2023
4. Məmmədli N. Nitqdə mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü norması/ Bakı: Zərdabi nəşr, 2023
5. Məmmədov A. Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / Bakı: Çəşioğlu, 2010, 96 s.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества/Москва: Искусство, 1986, 445 с.
7. Белинский В. Г.Статьи о классиках. Москва: Наука, 1979
8. Винокур Т.Г.Об изучении функциональных стилей русского языка советской эпохи. Развитие функциональных стилей сременного русского языка.-М.: Наука,1998.
9. Гальперин И.Р.Речевые стили и стилистические средства языка.-Вопросы языкознания.-1984.- №4.
10. Ефимова А.И. Стилистика русского речи. Москва: МГУ, 1961.
11. Папакина Л.Н. Особенности художественного стиля в литературных текстах / Дагестанский государственный педагогический университет [https:// cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-hudozhestvennogo-stilya-v-literaturnyh-tekstah](https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-hudozhestvennogo-stilya-v-literaturnyh-tekstah)
12. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. -616 с.
13. Short stories from Azerbaijan Baku: Press LTD, 2018,383 p.

Ilhama Yusif

Artistic text understanding and its specific characteristics

Summary

Polysyllabic words in the language are primarily figurative words. Although the initial meaning of this type of language units has a real meaning, the subsequent meanings are figurative. The place where lexical units with figurative meaning become functional are mainly literary texts. Literary texts are the most fertile ground for polysemous words. In addition to meeting all the requirements of the artistic style, polysemous words realized in literary texts also carry certain extralinguistic factors. The creator and author of the literary text, using metaphors related to the subject, also reflect the culture of the people to which the text belongs in the text. From this point of view, the literary text appears as a product of the author's logical and emotional-figurative thinking.

The article talks about literary texts and their specific features. The development of polysemous words-metaphors in the creation of this type of texts has also been highlighted.

Key words: polysemous words, metaphors, text, artistic, imagery.

Ильхама Ханалиева

Понимание художественного текста и его особенности

Резюме

Многосложные слова в языке представляют собой преимущественно образные слова. Хотя первоначальное значение этого типа языковых единиц имеет реальный смысл, последующие значения носят переносный характер. Местом, где лексические единицы с переносным значением становятся функциональными, являются преимущественно художественные тексты. Художественные тексты являются наиболее благодатной почвой для многозначных слов. Помимо удовлетворения всем требованиям художественного стиля, многозначные слова, реализованные в художественных текстах, несут в себе и определенные экстралингвистические факторы. Создатель и автор художественного текста, используя метафоры, относящиеся к теме, также отражают в тексте культуру народа, к которому принадлежит текст. С этой точки зрения художественный текст предстает как продукт логического и эмоционально-образного мышления автора.

В статье говорится о художественных текстах и их специфических особенностях. Также выделено развитие многозначных слов-метафор при создании этого типа текстов.

Ключевые слова: многозначные слова, метафоры, текст, художественный, образный характер.

Çapa tövsiyə edən: Odlar Yurdu Universiteti

*Rəyçilər: dosent Qüdsiyyə Qəmbərova
dosent Zabitə Teymurlu*